

HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ

KAMENGRAD

Ruševine nekadašnje kamengradske tvrđave vide se još i danas na jednom kamenitom brdu (417 m nad morem), što se diže iznad današnjeg sela Donji Kamengrad (212 m nad morem). To selo leži u plodnoj ravnici, lijevo od ceste Sanski Most — Bosanska Krupa, a od Sanskog Mosta udaljeno je cca 9 km. Kroz selo protječe potok *Bera* i ulijeva se u *Blihu*, lijevu pritoku Sane.

Selo Donji Kamengrad ima oko 20 kuća i cca 200 stanovnika. U selu je do 1942 godine bila džamija, Musalla sultana Fatiha Mehmeda i staro groblje, koje se sastoji od dva dijela: *Musalla* i *Šehitluci*. Po predaji, na Musalli je sultan Fatih klanjao džumu, a na Šehitlucima su pokopani vojnici koji su pali pri zauzeću Kamengrada. Jedan grob sa oklopom (santračom) narod neobično cijeni i priča da u njemu leži bajraktar i veliki junak koji je u borbi zadobio preko pedeset rana. I da bi se taj grob što bolje sačuvao sagrađiše Kamengrađani do njega 1938 novu džamiju, dok je stara džamija stajala nešto dalje.

Još i danas iznad sela stoji na strmom obronku kula, zidana od tesanog kamena, u kojoj su do pred 200 i više godina stanovali kamengradski kapetani. Tada je na mjestu današnjeg sela bila varošica.

Iz sela do stare tvrđave vodio je nekada dobro pokaldrljeni put. Nekih 200 m pred kapijom stare tvrđave kaldrma je vrlo dobro sačuvana, kao da je novijeg datuma, a napravljena je prije tri do četiri stoljeća. Širina kaldrme je oko 4 m. Jedino se ovim putem moglo doći do tvrđave, jer stijena na kojoj stoji, pada na ostale tri strane skoro okomito na ravnicu. Od stare tvrđave sačuvalo se dosta zidova, na nekim mjestima do 8 m visine i jedna okrugla kula, čiji nam oblik kaže da je građena prije XV stoljeća.

Kamengrad je tlocrtno, sasvim nepravilna oblika. Takav je oblik zahtijevao teren na kome je sagrađen. Ovaj je tlocrt pred pedesetak godina napravio Dr. Ćiro Truhelka i do sada nije publikovan. Taj grad današnji stanovnici onoga kraja zovu Gornji grad ili »Kaja« (turski stijena), a ostatke one kule na obronku nazivaju Palanka ili

Donji Grad. I tlocrt Donjeg grada napravio je Dr. Ćiro Truhelka.¹ Palanku su podigli Turci nepoznate godine.

Stanovnici sela bave se obradom zemlje, a ima ih koji izrađuju vrlo ukusne kašike. Zatim oni prave još breme, dižve i crne lonce. Do iza 1878 bila su na Blihi 3 *samokova*, u kojima se izradivala razna željezna roba. Da još spomenemo da su Kamengrađani na glasu kao izvrsni bacači kamena s ramena i da se tim sportom bave od davnih vremena. Među njima bilo je i dobrih pjevača junačkih pjesama.

U srednjem vijeku Kamengrad je pripadao župi *Sana* koja se sterala u oblasti *Donji Kraji*. U crkvenom pogledu pripadao je Kamengrad Zagrebačkoj biskupiji. U njemu je od XIV do XVIII stoljeća bila katolička župa. U krajevima oko Une i Sane imali su velike posjede knezovi *Babonezići* (Babonići) *Blagajski*. U njihovoj vlasti bio je i Kamengrad. Čini se da su ga oni sagrađili i da se ono selo zvalo prije nego je tvrđava podignuta *Kamen*. *Kamen* se prvi put spominje 1346 godine. Dana 8 travnja 1346 godine potvrdio je kaptol crkve zagrebačke da su pred njim *Dionisije Petrov* i *Benk Belošev* u ime svoje i braće svoje *Vlkčina* i *Dijanka*, sanskih plemića, prodali neki dio svoje zemlje u posjedu *Kamen* zvanom ondje isto u *Sani*, a privolom svih susjeda i medjaša, *Dujmu*² sinu kneza *Radoslava* (Babonezića).³ Izgleda, na osnovu ovoga, da na ovom zemljištu nije tada još postojao grad.

Kamengrad se prvi put spominje 3 svibnja 1374, u jednoj ispravi koja također radi o prodaji zemljišta. Ta isprava u prijevodu glasi: Kaptol crkve Zagrebačke potvrđuje da su pred njim *Juraj sin Tomin*, *Jakša sin Petrov* i *Dragoš sin Radosav-*

¹ Ove tehničke snimke najpripravnije mi je ustupila naša spisateljica gospođa Agata Truhelka, kćerka pokojnog Ćire Truhelke, na čemu joj se i ovdje najljepše zahvaljujem.

² Dujmo je sin Radoslava II. Osnivač je loze Babonezića Blagajskih. Umro je 1369 ili 1370 godine.

³ Thalloczy-Barabas, Codex diplomaticus comitum de Blagay, 120. Budapest 1897.

ljev iz starog *Vrsušja* (de veteri Versussya) neki komad svog posjeda *Zagradje* (zagradya) kraj grada (castrum) meštra *Ivana* sina pokojnog kneza *Dujma Blagajskoga* i braće njegove, zvanoga *Kamenograd*, prodali rečenima meštru *Ivanu*, *Nikoli*, *Babonigu* (*Babonyk*) i *Stefanu* sinovima pokojnog kneza *Dujma* ... za deset maraka kraljevskih dinara. Na dan našašća Sv. Križa 1374.⁴

O daljoj sudbini *Kamengrada* od 1374 pa sve do pod konac XV stoljeća nije mi poznato ništa sigurno. Sigurno je samo to, da je 1499 godine bio u turskoj vlasti.

Po B. A. Krčeliću napominje Dr. P. Matković kako je kralj *Matijaš Korvin* 1464 poklonio *Kamengrad Tomku Marnaviću*.⁵ Koliko je ovaj navod Krčelićev tačan najbolje se vidi po tome, što je *Tomko Marnavić* živio u XVII stoljeću. Za kakvog drugog *Marnavića* iz XV stoljeća historija ne zna.

Dr. L. Thalloczy u svojoj »Povijesti Jajca«⁶ navodi među gradovima *Jajačke banovine* i *Kamengrad*, ali o njegovoj prošlosti ne kaže ni jedne riječi. U *Jajačkom diplomataru* od istog autora objavljeno je preko 250 isprava, ali se ni u jednoj ne spominje *Kamengrad*.⁷

Ne znam na osnovu čega je *Thalloczy* unio *Kamengrad* u gradove *Jajačke banovine*.

Točno se ne zna kada su *Turci* osvojili *Kamengrad*. Njegov pad pod *Turnke veže* predaja uz sultana *Fatiha Mehmeda II*. Prema tome bio bi osvoje između 1463 i 1481 godine. Ali to je samo predaja.

Kako mi nije poznat ni jedan savremeni izvor o padu *Kamengrada*, to ću se poslužiti predajom koju mi je pismeno 1940 godine priopćio bivši vojni imam *Hafiz Hasan Šabić*, rodom iz *Sanskog Mosta*, a koju sam i ja slušao od starih ljudi u *Donjem Kamengradu* 1933 i 1937 godine. Po toj predaji *Turci* su opsjedali *Kamengrad* jedanaest godina i tek kada je onamo došao s vojskom sultan *Fatih Mehmed*, grad je zauzet. Mnogo je *Turaka* izginulo. Tada je podignuta i *Musalla* i sultan je tu klanjao prvu džumu. U ovoj predaji biće samo sigurno to, da je grad zauzet za vlade sultana *Fatiha* i da je na njegovo ime podignuta *Musalla*. Sigurno se zna da sultan nije išao dalje od *Jajca*.

Predaja, da je grad zauzet za sultanova boravka u *Bosni* stara je blizu 430 godina, pa neće biti bez ikakva osnova. Nju je zapisao 1530 *Benedikt Kuripešić*, koji je tada proputovao kroz *Kamen-*

grad. Došavši do *Careva bunara* (*Keysers prunnen*) piše:

U subotu 3 rujna krenusmo iz *Goleša*, pa, idući preko visokog brda, dođosmo do *carskog bunara* (*Keysers prunnen*), koji je tako nazvan zato, što je turski car, otprilike prije 74 godine, kad je napao *Bosnu* i sa cijelom svojom svitom došao do tog bunara, tu zastao i dalje nije išao, već je poslao svoje paše s vojskom protiv grada *Ključa*. Oni pobjediše bosanskog kralja, koji se bio zatvorio u gradu *Ključu*, i uzeše *Ključ* i *Kamengrad*.⁸

Među gradovima što ih je sultan *Mehmed II* zauzeo 1463 godine navodi bosanski biskup *Ivan Tonko Marnavić* 1627 i *Kamengrad*,⁹ i da je tada bio među zanemarenim tvrđavama jer se *Turci* nisu tada trebali bojati kršćana.¹⁰

Nije isključeno da jedan odjel turske vojske nije 1463 dopro i do *Kamengrada* i zauzeo ga na kraće vrijeme. Savremeni turski kroničar *Dursumbeg*¹¹ ne spominje *Kamengrada*. Isto tako nema mu spomena ni u dva najstarija bosanska deftera napisana 1485 i 1489,¹² što znači da tada nije bio u *Bosni* i da je ponovno zauzet između 1489 i 1499 godine.

Na osnovu ove *Kuripešićeve* bilješke uzimaju neki naši historiografi god. 1463 kao godinu definitivnog pada *Kamengrada*.¹³ *Rade Lopašić* najbolji poznavalac historije pojedinih gradova na *Krajini*, kod *Kamengrada* se znatno prevario. On je napisao da je *Kamengrad* došao u turske ruke tek iza bitke na *Mohaču* (1526).¹⁴

Kako je *Kamengrad* bio od osobite važnosti za daljnja turska prodiranja u *Hrvatsku*, to su ga kršćani nastojali osvojiti, a *Turci* ga čuvali i branili. Više puta stradala je varoš pod gradom, ali grad poslije 1499 godine nije bio nikada osvojen.

Zauzevši *Kamengrad* *Turci* ga učiniše sjedištem istoimene nahije koja je obuhvatala župu *Sanu*. U gradu je smještena posada kojom zapovijeda dizdar (kaštelan) kao i po drugim turskim gradovima. U podgrađu ili varoši administrativno

»Benedict Curipeschitz, Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530, Aus einer gleichzeitigen Handschrift neuherausgegeben von Eleonore Gräfin Lamberg-Schwarzenberg, Innsbruck 1910, str. 29; Ovaj je Itinerarium preveo Đorđe Pejanović i izdao pod naslovom: Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530, Sarajevo 1950, str. 15.

⁹ Dr. Karlo Horvat, Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja, GZM XXI (1909), str. 356.

¹⁰ Dr. Karlo Horvat, o. c. 360.

¹¹ Gliša Elezović, Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Brastvo XXVI, Beograd 1932, str. 112 i dalje.

¹² Ove je deftere otkrio u Arhivu pri pretsjedništvu vlade u Carigradu prof. Nedim Filipović.

¹³ Dr. M. Prelog, Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, I dio (1463–1739) Sarajevo, str. 10.

¹⁴ R. Lopašić, Bihać i Bihaćka Krajina, Zagreb 1890, str. 62,

⁴ Thalloczy-Barabas, o. c. 162.

⁵ Dr. P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka, Rad Jugoslavenske akademije, knjiga LVI, Zagreb 1881, str. 156.

⁶ Thalloczy-Sufflay, Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450–1527, Zagreb 1916, str. 230.

⁷ Thalloczy-S. Horvath, Monumenta Hungariae historica diplomataria vol. XL, Budapest 1915.

policajne poslove vršio je najprije subaša, a kasnije vojvoda. Nešto poslije 1541 godine organiziran je Kamengradski kadiluk i tu sjedi kadija (sudac). Poslije 1624 Kamengrad je sjedište istoimene kapetanije, na koju nas sjeća već spomenuta palanka. U tu su kapetaniju spadale i varošice Stari Majdan i Vakuf (Sanski Most). I nakon pada Kamengrada održala se kamengradska katolička župa, koja je ugasla krajem XVII stoljeća.

Kamengrad je imao i prije osnutka kapetanije kao i neki drugi pogranični gradovi svoje područje iz koga su stanovnici bili obavezni na službu u tvrđavi pored redovne posade. To je Krajina. To je područje prema bosanskom defteru sastavljenom u sedmom deceniju XVI stoljeća izgledalo ovako:

Nahija Kamengrad u livi Bosni. Varoš tvrđave Nefsi Kamengrada. Stanovnici ove varoši kada zatreba donose tahta i agač (dasku i drvo za građu¹⁵ i popravljaju ovu tvrđavu, oni su za sve svoje službe u starom defteru zabilježeni oproštenim od divanskih *avariza i tekalifi urfije*, pa je i u novi defter na taj način uneseno, 63 kuće 2 musl. na svaku po 150, resmi filuri 9.450 u *idžmalu* (sumarni spisak) 1 kuća više.

Mezra (ziratna zemlja) Podvidačina, u posjedu Ibrahima i Hasana i Mustafe i ostalih drugih to je u starom defteru čifluk Hasana, područje Kamengrada *bedeli ušur* (novčana naknada za desetinu u naturi) i *resmi* (porez) 150.

Mezra Olovina Luka, u posjedu Ibrahima i Hasana i Mustafe i ostalih drugih to je u starom defteru Hasanov čifluk, bedel ušura i resima, 150.

Mezra Dolnja Izdenica, u posjedu Ferhada sina terzije Hamze i Sulejmana sina Alije i ostalih drugih područja Kamengrada bedeli ušur i resim, 150.

Ukupno: 65 kuća, na svaku kuću 150, resmi filuri 9.750.

Džemaat muslimana u varoši tvrđave Kamengrada, 6 musl. sa *baštinom* knez: Mustafa sin Andrije, pomenutih 6 novih muslimana donose ukoliko zatreba tvrđavi, tahta ve agač i popravljaju je, pa su u starom defteru zabilježeni kao oprošteni od divanskih nameta i tekalifi urfije, u naknadu za svoju službu, te je to na isti način i u novi defter zabilježeno prihod: 1000 od toga *badži bazar* (trošarina) pomenute varoši van deftera, *ber vedžhi* tahmin (globalno procijenjeno) godišnje 590.

Mezra Ćika i mezra Medenica i mezra Kočac i mezra Vinić i mezra i pola mezre Haslar i mezra Osić i mezra Ljubović i mezra Brebrovica i mezra Dobro oglu lazi i mezre pola: Plasilović i mezra Radešovci, područje Kamengrada, u posjedu dizdara i kethude i ostalih nefera te tvrđave, 885.

Mezra Pobrižje i Gorica i Dubočan, merdi *kalei* (junaci tvrđave) Kamengrad (?!), u posjedu Husejina i Mehmeda sinova Hizir age, područje Kamengrada, čift (porez na plug), 515.

Mezra Kijevo i Čepla, u posjedu Ibrahim age i ostalih drugih, područje Kamengrada, 4 čifta, 1444.

Mezra Modra, u posjedu Jusufa sina Abdullaha i ostalih drugih, područje Kamengrada, 100.

Mezra Koluča, u posjedu Kurda sina Alije i Jusufa sina Abdullaha i ostalih drugih, područje Kamengrada, 100.

Mezra Admina Luka, u posjedu Kurda sina Alije i Jusufa sina Abdullaha i ostalih drugih, područje Kamengrada, 130.

Mezra Gorica, u posjedu Ferhada, sina Hamze, sada u ruci Ejnehana sina mu, sa svojom braćom, područje Kamengrada, 80.

Mezre Dokonjica, u posjedu Ferhada sina Hamze, sada u ruci Ejnehana sina mu sa svojom braćom, područje Kamengrada, 120.

Mezra Topola, u posjedu Šadi vojvode i ostalih drugih, područje Kamengrada, 130.

Mezra Koprivnica, u posjedu Hasan vojvode, područje Kamengrada, 100.

Selo Okorina, u posjedu Hasan bega sina Osman bega, područje Kamengrada, čift 207.

Selo Kumani i Sušani, u posjedu Malkočbega i Hasanbega, područje Kamengrada čift (to je čifluk u starom defteru), 202.

Mezra Velika Balader i Pirново silo i Busija i Breze, u posjedu Malkočbega i Husejin Divanea i Mustafa Kethude, područje Kamengrada (to je čifluk u starom defteru), 174.

Mezra Suho Selište, tu je ubilježeno 6 kuća hrvatskih vlaha, svi su postali *girihte* (odbjegli), oni koji obrađuju te njihove zemlje daju šeriatske hakove i rusumi urfije, područje Kamengrada, 2 čifta, 644.

Mezra Gudulj, 5 kuća hrvatskih Vlaha koji su na toj mezri ubilježeni, pobjegli su (*girihte*), oni koji obrađuju te zemlje daju šeriatske hakove i rusumi urfije, područje Kamengrada, čift, 684.

Mezra Bukodova, 6 kuća hrvatskih vlaha koji su zapisani na ovoj mezri svi su postali *girihte*, oni koji obrađuju njihove te zemlje daju šeriatske hakove i rusumi urfije, područje Kamengrada, čift, 917.

Čifluk Jusufa Divanea i Pervanea i Jusufa i Ivana Kilavuza, *merduma* (ljudi) Malkočbega, Gornja i Dolnja Podica Rana, područje Kamengrada, blizu je *darulharbu* (neprijateljskoj zemlji), područje Kamengrada, čift, 210.

Čifluk Tome sina Martina i Jurina sina Bartula i Martina Milaka i Radivoja i ostalih drugih, to su zemlje u blizini Kamengrada u susjedstvu Sane, koje posjeduju, ne siju se, to su otlačke zemlje, područje Kamengrada, prihod od ušr gijaha, 135.

¹⁵ Mnoge izraze ostavio je prof. Nedim Filipović u originalu, a ono što je u zagradi to je moj prijevod.

Selo Vrh Krupa i mezra Radulović, područje Kamengrada, 147.

Mezra Podgorje i Prhovine i Čuklojar i Mile Polje i Brdiljan i Žilovnik, u posjedu Hamze sina Davuda, i ostalih drugih, područje Kamengrada, 120.

Mezra Mesić i Podkraj i Oravica i Sudčina i Umiralje Polje i Bile i Slap, u posjedu Mehmeda, područje Kamengrada, 214.

Selo Harić, van deftera prazno bez raje (hali anirreaja hasil bervedžhi tahmin) područje Kamengrada, 300.

Selo Mladinić, van deftera, hali anirreaja, područje Kamengrada, prihod ber vedžhi tahmin, 130.

Selo Komšinić, van deftera, hali anirreaja, područje Kamengrada, idžmal, ber vedžhi tahmin jazilmištir, 125.

Selo Islatina, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, idžmal, po prilici zapisan, 100.

Selo Ponor, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, idžmal, napisan po prilici, 125.

Selo Ponorica, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, idžmal, po prilici napisan, 125.

Selo Blakomišlje, van deftera, bez raje, područje Kamengrada idžmal, napisan po prilici, 125.

Selo Kostinjac, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, idžmal, napisan po prilici, 125.

Mezra Bodićine van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po prilici, 400.

Selo Rudinić, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, ber vedžhi tahmin, 400.

Selo Dan, van deftera bez raje, područje Kamengrada, po tahminu, 300.

Selo Maćevac, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, 250.

Selo Balabar (Jajalar, Tatalar, Popalar) van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po tahminu 200.

Selo Hrušković, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po prilici, 280.

Selo Tomina, van deftera bez raje, područje Kamengrada, po prilici 130.

Selo Batina (Jatina) van deftera bez raje, područje Kamengrada, po tahminu, 150.

Selo Krčani, van deftera bez raje, područje Kamengrada, po prilici 280.

Selo Bilin (Milin?) van deftera bez raje, područje Kamengrada, po prilici 150.

Selo Papas *köylüğü* (Popovo selište) van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po prilici, 160.

Selo Gradac put (pop) van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po tahminu, 120.

Selo Hodavica, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po prilici 220.

Mezra Hrsuzić i Tomina Polje i Isnica i Orahovo, područje Kamengrada, van deftera 100 Mevkuf (uvakufljeno).

Mezra Budaljкови i Tepešić Vrh, i Runište i Podmartin i Kamenik i Ljubnikovo i Bistrica, područje Kamengrada, van deftera, 50.¹⁶

Već je rečeno da je Kamengrad bio u Turskoj vlasti 1499 godine. Tada je bio bosanski namjesnik Skenderbeg. On je došao iz Carigrada u Bosnu s nalogom, da navalni na susjedne mletačke pokrajine. Premda rat nije bio naviješten, navalio je već u lipnju sa 2.000 konjanika blizu Nadina u Dalmaciju i plijeneći i harajući dopre do Zadra, a onda pode u Ostrovicu, gdje je udario svoj glavni tabor, da odavde provali u Furlansku. U Ostrovici prikupljao je Skenderbeg sve više vojske i šiljao pojedine odjele na mletački teritorij. Te čete prošle su — kako je između Porte i Ugarske bio mir — preko hrvatskog teritorija mirno i uredno, ali kada bi se s plijenom vraćali, dočekivali bi ih često hrvatski krajišnici na svoju ruku te bi im otimali plijen. Mletački patricij, Marino Sanudo, sačuvao nam je prijevod jednog Skenderbegova pisma, kojim se ovaj tuži hercegu Ivanu Korvinu zbog tih nasilja, a osobito zato što su Hrvati počeli harati po Turskoj, razorili Kamengrad i oteli mnogo robija.¹⁷

Od ove godine pa dalje Kamengrad se češće spominje.

Dana 20. kolovoza 1500 godine zapisao je Marino Sanudo da je Skender paša, koji čuva Bosnu i Vrhbosnu s 500 konjanika, poslao jednog čovjeka u turski kaštel Kamengrad. (Arkiv, za povjesnicu jugoslavensku V, štr. 121).

Mletački poklisar na ugarskom dvoru D. Sebastian Justinian pisao je 21. decembra 1501 svojoj vladi: Puk presvijetlog hercega Ivaniša (Duca Zuan Corvino), koji je bio prešao u Bosnu, otišao je do jednog mjesta (terra) zvanog *Chivar*, što na naš način znači *Castel de piera*, koje je mjesto vrlo naseljeno i obilno svakom vrstom živeža, kamo su Turci običavali polaziti, kad su htjeli doći u Hrvate i u one strane, i ondje su nalazili sve potrebno za se i za konje. (Hrvati su sišli iznenada noću dok je padao veliki snijeg i spališe i porobiše rečeno mjesto, ali tvrde nijesu mogli uzeti).¹⁸

Despot Jovan piše 6. siječnja 1502. godine kako je nekoliko dana prije Božića 1501. godine bio u Bosni sa 800 konja svojih i 200 kaločkog biskupa, prešao vodu zvanu Colobra, koja je blizu Crne Gore,¹⁹ gdje je dobio veliki plijen u stvarima i stoci svake vrste, osobito konja, i popalio mnoga sela i zarobio oko 300 ljudi, a 300 drugih, koji su bili ostali na obranu u nekom klancu, pobio više

¹⁶ Ove dragocjene podatke ustupio mi je prof. Nedim Filipović.

¹⁷ Dr. Ćiro Truhelka, Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive, Sarajevo 1911, str. 206 i 207.

¹⁸ Makutscev, Monumenta histor. Slavorum meridionalium I, 1, Varšava 1874, str. 318.

¹⁹ Crna Gora je planina u Bosni.

od stotine, a drugi pobjegoše u bližnje šume.²⁰ Iz ovoga se jasno vidi koliko je Kamengrad bio važan za Turke i koliko je smetao kršćanima.

1502 godine krenuo je Skenderpašin sin Mustajbeg, u svojoj 19-toj godini sa 600 konjanika i 4000 pješaka na Jajačku Krajinu te ju silno pohara. *Ivana Tergeića*, koji je došao s velikom vojskom u pomoć Jajcu potuče, ali se ovaj osveti i porazi 2 srpnja Bošnjake kod *Kamen-grada*, rastjera ih iz okoline Jajca i opskrbi ogladnjeli grad živežom.²¹

Godine 1512 bila se okupila turska vojska od 10.000 momaka kod Kamengrada (*Kewar*), što se vidi iz pisma Andrijaša Budova. Na Sv. Kuzmu i Damjana (27 rujna) pisao je Budov nekoj uzmožnoj gospodji neimenovanoj o pravdi za neki posjed i da je palatin poslao pisma i glasnike svim pukovima, tako gospodina Ostrogonskoga, kao g. biskupa pečujškoga, kao i neke gospode, koja se sva ovdje nalaze u Slavoniji, da idu odmah k njemu u Zagreb, i kako se čuje, da će poći s njima do Bišća, kao na potpun sporazum s banicom, premda su i Turci spravni oko grada *Ketvara* do deset hiljada, a čini mi se, da će se dići i čete ovoga kraljevstva (tj. Slavonije), ako bude trebalo, a gdje su čete Vašega uzmožnoga gospodstva ne znam, bilo bi dobro, da su i one uz čete gospodina Ostrogonskoga.²² Što se dalje desilo izvori šute.

Šest godina kasnije mjeseca svibnja 1518 poduzeo je neuspjeli pohod protiv Kamengrada *Petar Berislavić*, ban hrvatski i biskup vesprimski. U tom pohodu sudjelovao je i knez *Pavao Štrbac*, banovac hrvatski, knez Ostrovički.²³

Godine 1519 bio je u Kamengradu vojvoda Belisemps (očito ime skroz korumpirano). On je sa vojvodom Durmom iz Travnik i Belis Bašom iz Dubrovnika na čelu jedne čete od 700 ljudi provalio 19 II 1519 na mletačko zemljište i tamo robio i harao. To su zadarski rektori javili u Mletke 22 II 1915. (Marino Sanudo. Odnosaji skupnovlade mletačke prema južnim Slavenom. Kukuljević, Arkiv VIII, str. 74—75).

Koliko je bilo kršćanima stalo da povrate Kamengrad dokazom je i to. što je ovamo bio poslan iz Graza godine 1521 austrijski graditelj Marquart Zehenperger da ogleda kamengradsku tvrđavu. Nadvojvoda Ferdinand naređuje Volfgangu Grasweinu namjesniku Štajerskom iz Bečkog Novog

Mjesta 21 studenog 1521 da Marquartu Zehenpergeru graditelju i zeugwartu u Gradcu, koji je po nalogu vrhovnog kapitana grofa N. Salma pošao na vojsku i ondje ogledao »fleken Camengrad« isplati još 8 dukata.²⁴

Nickals grof Salm, vrhovni kapitan austrijski pisao je u petak 18 rujna 1522 iz Metlike knezu (ne kaže se kojemu)²⁵ kako su Turci sa 500 konja prošlih dana opet preko Une ovamo u Slavoniju među Savom i Kupom iznenada došli i plijenili prema Zagrebu i vratili se s plijenom i robljem preko imanja Zrinskih i broda na Uni i jučer na veće mogli su stići prema Kamengradu. Velika turska vojska u isto doba stoji pod Tninom (Kninom).²⁶

Osobito dogovaranja za osvajanje Kamengrada vođena su 1524 godine. Grof *Nikola Zrinski* opravdava se donjoaustrijskom vijeću 14 travnja 1524: najprije kaže da zna, kako je bio opanjkan kao tobože Turcima u Kamengrad i druga mjesta dopušta nositi živež (lifrung zugen und fuern lassn). On to poriče i javlja da oni u Kamengradu imaju više živeža nego on, tako da on sam treba svoje žito i vino za svoj rudnik. Isto tako brani se da bi davao glasove Turcima. Kaže ako ga prime za kapetana protiv Turaka, onda misli i nudi se da će grad Kamengrad po prilici u 15 dana osvojiti, ali tako da mu se naredi 1000 gerusta pfart i III^M (tri hiljade) geringe pfart i tri tisuće puškara pješaca i da mu hrvatska gospoda sa svojom spremom bude u pomoći i treba k tome 12 topova (hauptstuch) koji taru zidove i 15 poljskih topova, koji svi među gvozdene kugle, i k tome dobre puškare (puexnmaister = topčije).

Zatim daje ovaj opis Kamengrada:

Na jednoj strani grada je brdo, koje je više od grada i na toj strani grad nema nikakva zida, nego visoku, otesanu (strmu) stijenu, uz koju se ne može jurišati; s toga brda moglo bi se poljskim topovima braniti, da nitko ne može ostati na braniku gradskom. Na drugoj strani grada je jak zid, ali pod njim se može načiniti hendek u blizini što bi kamenom dobacio, pa bi se tako mogao s jedne strane zid rušiti, a s druge bi se mogli sprečavati branitelji u obrani i tako uzeti. Bilo bi također dobro ubaciti nekoliko ognjenih sprava, ako bi trebalo. Tako bi htio Zrinski kapetanstvo preuzeti i Kamengrad dobiti Ako prihvate tu ponudu, trebalo bi dva mjeseca prije toga svu spravu, vojsku i druge potrebe za nju imati na Uni.

Što bi mu dali zatim za njegovu plaću i trud, to će im on izložiti (kasnije).

²⁴ Thalloczy-Hodinka, A. Horvat veghelyek okleveltara I K. 1490—1527, Budapest 1903, (Monumenta Hungariae historia Diplomataria XXXI), Br. CLXIV, str. 269.

²⁵ Vjerojatno se razumije pod knezom ljubljanski biskup Kirstofor Raubern.

²⁶ Thalloczy-Hodinka, o. c. Br. CXIX, str. 202.

²⁰ Makusev, o. c. 318, 319. Oba ova podatka ustupio mi je prijatelj Antun Šimčik.

²¹ Dr. Ćiro Truhelka, Kraljevski grad Jajce, Povijest i znamenitosti, Sarajevo 1904, str. 28.

²² N. R. A. fasc. 27 N° 71, u rkp. Transumptum Documentorum mixtorum ex classe N. R. A. br. 8 p. 47—50, Državni arhiv u Zagrebu. Ovaj mi je podatak ustupio A. Šimčik.

²³ Arkiv za povjesnicu Jugoslavensku VIII, str. 38; A. Šimčik, Dubrovačka bugarštica o Krbavskom razboju, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, XXVIII, sv. 2 str. 61.

Zivežak u Hrvatima ne može se dobiti, ali se može po Uni do 4 milje od Kamengrada, dovesti od jednog grada do drugoga. Ako ne misle toliko potrošiti na to, neka drže (spreme) 1.000 malih konja, a k tome 300 puškara i ako njega učine kapitanom nad njima, on će 200 konja o svom trošku držati, ali, s tim vojnicima ne može se Kamengrad uzeti, nego samo što je oko njega spaliti i uništiti i zemlja zaštititi.²⁷ Kako ćemo kasnije vidjeti Zrinski je slao Sanom živež u Kamengrad a i Kamengradani su dolazili na njegov sajam u Gvozdansko.

O ovoj ponudi Nikole Zrinskog piše Jeromos Kirchbücher Sigmundu Dietrichsteinu, namjesniku i kapetanu donjoaustrijskom 28. travnja 1524. Tu se navodi kako je Zrinski ponudio, da mu nadvojvoda naredi do 800 opremljenih i 3000 malih konja, do 6000 pješaka sa prilično teških i poljskih topova sa svim potrebama i pošalje na Krajinu, pa će se on (Zrinski) obvezati da će Kamengrad u 14 ili manje dana osvojiti i od Turaka obraniti. Ako bi mu se i u Hrvatskoj naredila pomoć, uzda se s takvom vojskom zauzeti i osvojiti Bosnu. Ako pak nadvojvoda ne prihvati toga, čini drugu ponudu: da mu nadvojvoda da 1000 malih konja na neko vrijeme i na svakoga konja po 4 dukata, dukat po 8 kr(ajcara), i 300 puškara pa će i on na svoj trošak k tome dodati 200 konja, i usudiće se tri imanja (herrschaften) oko Kamengrada uništiti, da nitko ondje ne može stanovati, i presjeći će Turcima prelaženje preko vode na svojim brodovima i na svom zemljištu.²⁸

U Ljubljani se vijećalo o zauzeću Kamengrada i Ključa: Kristofor, biskup ljubljanski, S. Dietrichstein namjesnik i H. Auersperger pišu 16. lipnja 1524. iz Ljubljane nadvojvodi Ferdinandu, kako su došli onamo vijećati i ispit držati, da bi bilo moguće i kako Kamengrad ili drugo mjesto, što Turčin na granici drži, osvojiti. I nalaze kod većeg dijela podanika nadvojvodine Svjetlosti, i kod Hrvata, koji znadu položaj te zemlje i često su onuda prolazili, da bi se topovima moglo doći do Kamengrada i Ključa (Glutsch) i to sa dva mjesta: Najprije, od Krupe ima 4 milje, i tuda bi za dva dana mogli dovući topove do Kamengrada. To je put kuda je Turčin prije dvije godine sa svojim topovima išao, kad je Krupu podsjedao. Tu će trebati ogledati prije, može li se načiniti most preko vode, koji bi topove mogao nositi, i tako isto drugi most »uber das moss«. Drugi put bio bi 4 ili 5 milja niže Krupe na drugom brodu među Deschnitz und Nofygrad, Na tom brodu može se prijeći s topovima und wegen (?), no kad je kišovito vrijeme, nabuja voda, to jest Una, da se ne može preko nje, dok opet ne opadne. No ta oba puta ne zna ni jedan ni od Nijemaca (Teuchsen)

ni od Hrvata upravo iz toga razloga, što »ist in 60-ig jarn kain strass gangen. Wer hin und wider geraist, ist nur der gelegenhait nachzogen«. I kad je koji našao tragove kopita, okrenuo je radije drugim putem radi sigurnosti. I ni jedan nije mogao niti paziti, bi li tuda topovi mogli prolaziti. »Aber pirlg gmess und stain halben nach gelegenhait des lands mag man farn, doch muest man ain guete anzal gwastitor (to su sappeuri, sarahori s kazmama i budacima) haben, die rambten, was not thet, durch weld und sunst, doch mag man solchen weg allmall in 2 oder 3 tagen besichten«. Bili su također odlučili dati taj put ogledati i bili su zaključili (poslati) G. Niclasa Rawbera, koji se i dragovoljno bio ponudio, tako i Sigmunda Weyxslbergera i Hansa Katzianera, Margkwarta zeugwarta (v. gore!), Lienharta Hawsera, Flewgaufa također zeugwarta, ali smo promislili, ako bi se učinio takav ogled, a ne bi se poduzelo četo vanje u Turke, oni bi to mogli opaziti i putove prekopati i zasjeći, tako da bi ih teško bilo opet popravljati, osobito onaj put, koji je Turčin, ima dvije godine, dao prokrčiti (raumen). Osim toga nije to sada zgodno iz tog uzroka, što su oni sad na okupu imisle trčati, no ipak to se može uvijek učiniti. Ako bi Ferdinand htio ta mjesta osvajat, morao bi svakako prije Hrvate zadovoljiti i s njima se nagoditi.

Nadalje čini nam se, ako bi se htjelo osvojiti ta mjesta, morao bi Ferdinand imati najmanje 10 hiljada ljudi, »1000 geruste pferdt, 2000-nt husara, ain 6000-nt zu fuess, ain 400-rt paurn zu der arwait«.

Ako bi se poduzela ta vojna trebalo bi postaviti uhode u Turskoj zemlji i na njegovu (Turčinovu) dvoru.

Također su proračunali u brzini, na zasebnoj cedulji, koliko bi najmanje trebalo zahire i koliko konja i plaće kiridžijama (? den samern).

Ove godine bilo bi to teško izvršiti, jer živež još nije za potrebu skupljen, kralj ugarski nije nikakav red u Slavinju učinio, a malo ga i slušaju i u Slavinju i u Hrvatima, a i nadvojvoda nema s njima sporazuma. Držimo također, da kad bi se ovamo dopremili topovi, da bi se osvojio Kamengrad u 2 ili 3 dana, Glutz za jedan dan.

Također su marljivo vijećali bi li se mogla dići vojska na Bosnu, koja bi zemlju poharala, ali ne možemo naći, da bi se to lako dalo učiniti, »allain der profant halben mit zubringen«.

Tako se ne može junačko djelo učiniti, Turci to doznavaju, obje su baše (tj. bosanski i mostarski) kod cara u velikom ugledu i zaslužni i mogli bi cara skloniti da i on veliku silu onamo obrne. Zato će uvijek trebati doznavati kakovu moć ima on s ovu stranu mora i prema tome moći će se nadvojvoda vladati.

²⁷ Thalloczu-Hodinka, o. c. Br. CLX, str. 298—300.

²⁸ Thalloczy-Hodinka, o. c. Br. CCI, str. 311—312.

Zatim su vijećali, ako ove godine ne bude vojnice u Tursku, kako bi se ove zemlje zaštitile od provala.²⁹

Ovom prilikom sastavljen je i popis potrebnog oružja, municije i hrane.³⁰

Isti dan (16 lipnja 1524) izdana je u Ljubljani i instrukcija Weyxlbergu, Catzianeru i Leyseru o pregovaranju sa Zrinskim i osvojenju Kamengrada.³¹

O tim pripremama ili upravo samo dogovorima protiv Turaka doprli su glasovi u Bosnu. To je netko dojavio u Kamengrad, a odande su javili paši i po svim bližim stranama i bili su Turci zbog toga vrlo uznemireni i prestrašeni. Postavili su na zgodnim mjestima straže, kako piše Ivan Kobazyč³² iz Brikovice 15 srpnja 1524 godine.³³

Kroz Kamengrad prošla su dva poslanstva kralja Ferdinanda I sultanu Sulejmanu 1530 i 1531 godine. U njihovim putopisima ima nešto i o Kamengradu. U prvom poslanstvu bio je Slovenac *Benedikt Kuripešić* koji nam je ostavio svoj Itinerarium. Tu čitamo: Poslanstvo je krenulo u ponedjeljak 29 kolovoza iz Krupe preko Brda ka pustoj crkvi, koja je ležala sa desne strane. Tu bijaše za kršćanskog vremena selo zvano *Goremi Polle*, tj. Gornje Polje. Pošto smo gorom vrlo dugo jahali, ugledasmo s lijeve strane stare zidine gradića zvanog *Japra*, sidosmo u dolinu pa, došavši do potoka Japre, pređosmo ga. Tu nam dođe u susret, dobru njemačku milju puta, oko 50 dobro naoružanih konjanika iz Kamengrada. Dočekaše gospodu lijepo. To bijaše Malkošić (Malkosthitz), subaša u spomenutom gradiću, zapovjednik nad otprilike 200 konjanika. O njegovim junačkim djelima pjevaju mnogo u Hrvatskoj i Bosni. Rukova se sa gospodom i s njima ljubazno razgovori.

Kad smo se primakli Kamengradu, i kad ga već ugledasmo, pripucaše puške. Tada pristupi k nama jedan stari Turčin imenom *Merusija* (Merussia), pozdravi gospodu ljubazno i povede do konačišta. Tu smo svi zajedno s Turcima, kojih je bilo mnogo, večerali, i bilo je vrlo veselo. Sljedeći dan ostavili su Kamengrad, i produljili prema Ključu.³⁴

Kuripešića Itinerarium najstariji je izvor u kome se spominje pjevanje narodnih pjesama u Bosni i Hrvatskoj, i po tome on ima naročitu vrijednost za našu kulturnu historiju.³⁵ Osim toga Kuripešić je donio i jedan drvorez Kamengrada.

U putopisu drugog poslanstva 1531 godine stoji: Iz Gvozdanskoga, gdje je poslanstvo čekalo pet Turaka, jamačno poslanih iz Kamengrada, pošli su s njima u Lješnicu,³⁶ grad Zrinskih na Uni, 10 svibnja prebrodili su na konjima rijeku i noćili na jednoj lijepoj livadi. Odatle 11 svibnja rano su pošli i čitav dan su putovali kroz brda, doline, šume i lijepe pustoline ili vrištine (had) i kad su bili po prilici pola milje od Kamengrada (*Kamergraid*), izašli su im u susret der Malsskosch Waynodo, der Sehair Waynoda i der Weschli, sa nekih 60 konja. Kad su bliže došli, ispalili su sa grada nekoliko topova, a dolje kod parmakluka (schraucken) stajali su neki jeničari s puškama, koji su također pucali. Tako smo se ondje utaborili u dolini pod gradom (schloss) Kamergraid, onda su gospodi (poklisarima) donijeli tri vrsti turskih jela i nekoliko ovnova, krme i druge zahire (profandt). 12 dan svibnja ostali smo ondje, ali 13 rano smo odande pošli i spomenute vojvode pratile su nas odande sa svojom družinom sve do paše vrhbosanskoga.³⁷

Malkošić je bio i 1536 godine vojvoda u Kamengradu. Kako je Kamengrad bio pogranična tvrđava i kako je ovuda put vodio iz Hrvatske u Bosnu, poklisari kralja Ferdinanda koji su putovali u Carigrad ovim putem, obraćali su se na Kamengradskog vojvodu, tražeći od njega propust. Tako se 1536 obraća na Malkošića Ferdinandov poklisar *Ivan Marija Barčić*. Tada Malkošić nije bio u Kamengradu nego se bio uputio u Vrhbosanju da s ostalim vojvodama prati mrtvo tijelo bosanskog sandžaka Mehmeda Mihalebogovića u Drinopolje, zamjenjivao ga je jedan opak čovjek koji nije htio da izda Barčiću valjanu ispravu i ovaj po savjetu nekih zapovjednika u Kranjskoj i domaćih kršćana u Kamengradu nije htio da se uputi kroz Bosnu. Domaći kršćani u Kamengradu potajno su dali informacije o tom čovjeku Barčićevu ulaku koji je bio došao po dozvolu u Kamengrad.³⁸

Iz pisma što su ga iz Lepoglave 26 ožujka 1538 godine uputili banovi Petar Keglević i Toma Nadasdy kralju Ferdinandu saznajemo, da knez Zrinski ima nekog slugu po imenu *Pavla Jankovića* koji drži neki njegov gradić Zrin na obali rijeke On (Una) koja je barem 4 milje daleko od turske tvrđave Kewar (Kamengrad) i što god taj Janković od tih strana i događaja i poslova kršćanskih može saznati, danju i noću Turcima javlja. Jedva mogu iz Hrvatske i Slavonije sa 200 ili 300 konjanika na neku tvrđavu tursku navaliti a da sam Janković ih prije ne obavijesti. Ja sam često molio Keglevića a preko drugih i viteza kneza Zrin-

²⁹ Thalloczy-Hodinka, o. c. Br. CCXXV, str. 343–346.

³⁰ Thalloczy-Hodinka, o. c. Br. CCXXVI i CCXXVII

³¹ Thalloczy-Hodinka, o. c. Br. CCXXVIII, str. 352.

³² R. Lopašić, Bihać i Bihaćka Krajina, Zagreb 1890 str 125–128

³³ Thalloczy-Hodinka, o. c. Br. CCXLI, str. 379–381.

³⁴ Benedikt Kuripešić, o. c. 26, 27.

³⁵ V. Jagić, Građa za slovinsku narodnu poeziju, Rad Jugoslavenske akademije XXXVII, Zagreb 1876, str. 114; J. Milaković, Bibliografija hrvatske i srpske pjesme, Sarajevo 1919, str. 5.

³⁸ Ovome gradu danas nema uopće traga.

³⁷ Gevay, Urkunden und Aktenstücke, sv. V. Wien 1838.

³⁸ A. Šimčik, Odsutnost Husrev-begova iz Sarajeva god. 1534–1536, GZM 1934, str. 97.

skog da tog Jankovića kazni i da mu oduzme tvrđavu, ali dosad ni jedno ni drugo nije htio učiniti.³⁹ Ove su vijesti sigurno išle preko Kamenograda.

Petar Keglević piše kralju Ferdinandu 7 svibnja 1538 godine iz Kostela i ističe svoje zasluge, te kako ne može više vršiti bansku čast ako ne bude redovito dobivao plaće. U tome pismu kaže da knez Zrinski preko rijeke zvane Sana sve vrste živežnih namirnica i oružja šalje prema Kamenogradu, da se prodaju.⁴⁰ Međutim zna se da su Kamenograđani dolazili u Gvozdansko na sajam knezu Nikoli Zrinskom još 1532 godine.⁴¹

Braća Zrinski popalili su 1540 godine Dubicu i Kamenograd i tako su se osvetili Husrevbegu i Muratbegu za njihovo haranje po Hrvatskoj.⁴²

Iste godine (9 lipnja) pisao je knez Ivan Zrinski Ivanu Ungnadu, vrhovnom kapetanu, kako su nedavno došli Turci pod njegovu tvrđavu Kostajnicu, koje su moji stražari, kada su ih opazili, slijedili da im otmu plijen i gonili do blizu turske tvrđave *Kywwar* (Kamenograd). Kad su im oteli plijen pokušali su se osvetiti Turcima, ali su ih Turci napali sa svih strana u velikom mnoštvu i izvršili pokolj, te su neki od mojih sluga zarobljeni, neki su ubijeni a oko petnaest ih zagubljeno (nestalo).⁴³

Jedan od nasljednika Malkošića u Kamenogradu bio je 1545 godine *Demirhan Španaković*. On je s kamenogradskom vojskom sudjelovao u vojsci Ulamabega i Muratbega, koja je došla do Varaždinskih Toplica i dalje do današnje Konjšćine. Tu se Španaković ogledao na mejdanu s kršćanskim junakom *Petrom Šegovićem*. On je tu prvih dana svibnja u jednom okršaju kod grada Konjšskog (danas Konjšćine) poginuo.⁴⁴

Nakon pada Krupe 1565 godine izgubio je Kamenograd svaku stratešku važnost. U njemu je i posada smanjena na račun Krupe, ali je i dalje ostao središte kadiluka. O tome imam sljedeći podatak. U mjesecu Rebia I 975 (5. IX—4 X 1567) godine izdana je zapovijest bosanskom begu Hamza-begu da 50 konjanika iz Kamenograda prebaci u tvrđavu u Krupi, kojoj stalno prijeti opasnost od neprijateljskog napadaja. (Istanbul, Basvekâlet Arsivi, Mühimme defteri No 7. br. dokumenta 137.)

Sve do trećeg decenija XVII stoljeća poznati izvori ne govore ništa o Kamenogradu. Po Memibegovića opisu Bosne Kamenograd je 1628 u bihaćkom sandžaku. Tu čitamo kako je Kamenograd ob-

zidan grad i neosvojiv zbog svoga položaja, na jednom brežuljku u uzdignutom mjestu a sagrađen tu na kamenu kao tvrđava. Unutra je malo kuća, ne više od 10, ratnika 20. Blizu ima 2 zemlje, tj. Majdan i Vakuf, koji sa nekoliko sela mogu imati više od 1000 kuća, vojnika 1500.⁴⁵

Sve do Bečkoga rata ne znamo ništa više o Kamenogradu. Za vojne što ju je protiv bosanske Krajine 1693 vodio hrvatski ban *Adam Baćanj* naređeno je bujrukdijom od 24 zilkadeta 1104 (27 srpnja 1693) jajačkom kadiji, da ustupi potrebne konje za prevoz četiri tovara baruta za grad Kamenograd, i za palanke koje njemu pripadaju.⁴⁶

Za poznate opsade Bihaća 1697 godine bila se okupila pod Kamenogradom velika vojska da pođe Bišću u pomoć, ali kako su Austrijanci doživjeli pod Bišćem veliki neuspjeh digoše opsadu prije nego je ta vojska krenula put Bišća.⁴⁷

Od početka XVIII stoljeća naselje je pod Kamenogradom u opadanju. Pojedine ustanove se sele u Stari Majdan. Mora da je Kamenograd u tome vremenu zahvatio požar i da je to bilo pravim uzrokom premještanju kadije i kapetana u Stari Majdan. Prema jednom izvještaju austriskog uhođe Božića iz 1785 godine kome se može pokloniti potpuna vjera, u Kamenogradu je bilo tada svega 10 do 12 muslimanskih kuća i 1 kula, a u tvrđavi više topova⁴⁸ i prema tome to je pravo selo. Za vrijeme ustanka na Krajini (1875—1878) ustanici su do temelja razorili Donji Kamenograd, i kada je ovim krajem 1879 prošao geolog Edmund v. Mojsisovics kaže da na mjestu gdje je bilo naselje trava raste. Brojni muslimanski nadgrobni spomenici svjedokom su da je tu nekada bilo znatnije naselje.⁴⁹

Iza toga povratilo se stanovništvo u opustjeli zavičaj i podiglo domove, ali sve do 1918 godine to selo nije brojilo ni dvadeset domova.

I u prošlom ratu (1942) popalili su četnici Kamenograd.

Kadiluk. Kamenogradski kadiluk organiziran je iza 1531 godine. U početku obuhvatao je po prilici onaj teritorij koji je obuhvatao do nedavno kotar ili srez Sanski Most. Od 1565 pa do sredine XVII stoljeća njegov se teritorij povećavao prema sjeveru, tako da je dopro sve do Cetingrada. Još godine 1833 na prostoru ovoga kadiluka bili su

⁴⁵ Dr. Fr. Rački, Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašalika, Starine XIV, Zagreb 1882, str. 185.

⁴⁶ Dr. Č. Truhelka, Pabirci iz jajačkog sidžila, GZM XXX, 1918, str. 165.

⁴⁷ Dr. S. Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463—1850), Sarajevo 1900, str. 86.

⁴⁸ H. Kreševljaković i H. Kapidžić, Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785 godine, Sarajevo 1957, str. 52 i 53.

⁴⁹ Grundlinien der Geologie von Bosnien-Hercegovina, Jahrbuch der Kais. Kon. geologischen Reichsanstalt, XXX, II sv. str. 246,

³⁹ Dr. F. Šišić, Hrvatski saborski spisi, II, str. 190.

⁴⁰ Dr. F. Šišić, o. c. str. 212.

⁴¹ Laszowski, Habsburški spomenici kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, knj. II, Zagreb 1916, str. 112.

⁴² Dr. Ćiro Truhelka, Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba, GZM, XXIV, 1912, str. 147.

⁴³ E. Laszowski, o. c. 495.

⁴⁴ V. Klaić, Povjest Hrvata, V, Zagreb 1911, str. 164 i 165.

gradovi: Kamengrad, Krupa, Otoka, Ostrožac, Bila Stina, Jezerski, Bužim, Vranograč, Todorovo (Todor-Novi), Podzvizd, Cazin, Pećigrad, (Peći Mihajla Turka), Šturlić, Velika Kladuša, Mala Kladuša, Stari Majdan, Vakuf (danski Sanski Most) i Džisri Sana (Tomina).⁵⁰ Svi ovi gradovi bili su u sklopu četiriju kapetanija.⁵¹ Kadiluk se dalje dijelio na šest nahija.⁵² To je, koliko znam, najveći broj nahija što ga je imao jedan bosanski kadiluk. Biće da su u XVI stoljeću ovom kadiluku pripadale i nahije Ključ i Bilaj. Te su nahije nepoznatog vremena pripojene kadiluku Jezero. Oko sredine XVII stoljeća jedan je kamengradski kadija svojevrijem te nahije bio pridružio ponovno svome kadiluku, ali one su ipak vraćene Jezeru.⁵³ Kadiluci u osmanskoj carevini dijelili su se u 10 rangova, a ovaj je pripadao osmom rangu.⁵⁴

Do pod konac XVI stoljeća Kamengrad je bio u sandžaku Bosni, zatim do iza 1626 u sandžaku Bihać i onda do reforama Mahmuda II u sandžaku Klis.

Sjedište kadiluka bilo je najprije u Kamengradu, a od XVIII stoljeća sjedio je kadija u Starom Majdanu.

Od starijih kadija poznata su mi samo dvojica i to: Abdul Latif (1587)⁵⁵ i Ahmed koji je 1692 živio u Sarajevu kao penzioner.⁵⁶ Od Abdul Latifa očuvala se jedna isprava koja radi o fratrima i sada se čuva u fojničkom samostanu. To je jedini poznati akt izdan u Kamengradu i do danas sačuvan.

U »Glasniku Jugoslovenskog profesorskog društva« u svesci za juni - august 1934 godine napisao je bivši kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu Milan Karanović članak »Bosanska Krajina«. Prema tome članku Kamengrad bi bio osvojen 1512-te godine i tada je osnovan Kamengradski sandžakat koji je postojao do zauzeća Krupe 1565. Ne znam na osnovu čega je to napisao pokojni Karanović, jer taj sandžakat nije nikada postojao, niti su u Kamengradu kada rezidirali sandžak-bezi.

Posada. Sve do pada Krupe 1565 godine bila je posada u Kamengradu brojna, premda o tome nemamo nikakvih sigurnih podataka, ali to je pogranični položaj grada zahtijevao. U gradu bila su najmanje zastupljena 3 roda vojske: mustahfi-

⁵⁰ Hamdija Kreševljaković, Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom, Prilozi Orijentalnog instituta u Sarajevu, II, 1951, str. 175—179.

⁵¹ Kamengradska, Krupska, Ostrožačka i Džisri-Sanska.

⁵² Od ovih šest nahija poimence su mi poznate samo tri: Kamengradska, Krupska i Ostrožačka.

sa Dr. Č. Truhelka, o. c. str. 175.

⁵⁴ Dr. S. Bašagić, Kako se za turske uprave Jugoslavija dijelila na kadiluke, Novi Behar IV (1930—31), str. 178.

⁵⁵ Dr. J. Matasović, Fojnička regesta, Spomenik SKA, knj. 67, Sremski Karlovci 1927, br. 137.

⁵⁶ Mahmudkadića rukopis u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

zi (čuvari), konjanici i topčije. Oni su stajali pod zapovjedništvom svojih aga, a svi zajedno pod zapovjedništvom dizdara. Oko 1530 godine bilo je u varoši do 200 konjanika pod komandom subaše a kasnije vojvode, a bilo je i jeničara. Ti su vojnici bili plaćeni. Plaća se računala na dan, a isplaćivala se najprije tromjesečno a kasnije godišnje. Mustahfizi su bili po nekim gradovima timarlije, tj. uživali su manje timare, ali ih je bilo i alufedžija koji su dobivali plaću (alufu ili ulefu). U Kamengradu je bilo mustahfiza timarlija.

Osim ovih redovnih vojnika imao je Kamengrad svoje područje u kome su bili na službu obvezani stanovnici. Oni nisu dobivali nikakve plaće, ali su bili oprošteni od vanrednih daća tzv. avarizi-divanije i tekalifi-urfije.

Nakon pada Krupe na 29 juna 1565 premješten je u ovu veći dio kamengradske posade. Posade u Krupi i Kamengradu isplaćivane su i dalje iz prihoda sarajevske voskarnice (šemhane) i od mukate fojničkih i kreševskih rudnika. Kako su u isplati iz prihoda Fojnice i Kreševa nastale neke nepravilnosti, uputio je bosanski sandžakbeg, Mustafa paša Sokolović, osvajač Krupe o tome izvještaj Porti. Da se tome stane na put izdan je u logoru pod Sigetom ferman od 12 safera 974 (29 VIII 1566) na sarajevskog kadiju i nazira (nadglednika) zaima Mehmeda, prvaka veleslavnih ajana. U fermanu se konstatira kako je prijašnji bosanski sandžakbeg, a sadanji njezin alajbeg Mustafa, poslao carskom uzvišenom predvorju, pismo u kojem je izvjestio da su plaće (mevadžib) vojničke posade Krupe i Kamengrada koje se nalaze u sandžaku Bosni u prijašnje vrijeme doznačivane iz prihoda voskarnice u samom Sarajevu i iz mukata Kreševa i Fojnice, te su izdane carske zapovijedi Inehanu od spomenutog odreda (džemata) o doznačivanju, a kad je on došao u rudnike, emini (povjerenici) i rudari su htjeli da im dadnu jednu akću u gotovu novcu i dvije akće u čohi... što pretstavlja nasilje i presizanje u njihova prava. Dakle, plate spomenutih tvrđava doznačene su u akćama kao gotov novac, te sam zapovijedio: »Kad stigne moja plemenita odluka (ferman) prema mojoj prijašnjoj naredbi treba da se naplati neokrnjeno njihovu doznaku u gotovu novcu, ako spomenuti imaju ulefe (plaća) koje su im bile doznačene (putem cesije), a nisu im isplaćene pa ih potražuju kao zaostatak. Evo kako: ako ne bude pri ruci toliko gotova novca koliko je dovoljno da se podmire sve njihove plaće, a bude čohe uzete (kupljene) od mukata, onda uzmi doznake od ličnosti i namiri se s njima (s posadom) za njihove plaće računajući deset akći kao jedanaest... deset akći kao dvanaest, a nemoj dopustiti da se skuplje daje. Ovako znajte i oslanjajte se na moj carski znak (tugru).⁵⁷

⁵⁷ Sidžil 2, str. 60 u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

U Kamengradu su ostala najmanje dva odreda konjanika. U jednom je bilo 23, a u drugom 29 vojnika. U istom logoru izdana su 20 muharema 974 (7 VIII 1566) dva fermana o isplati njihovih plaća za mjesec ševal, zilkade i zilhidže 973 (21 IV — 8 VII 1566) i za iste mjesece iste godine za odred od 23 vojnika. Za to vrijeme iznosile su plaće odreda od 29 vojnika 12996 akči i na ime mušahede 100— akče, svega 13998 akči,⁵⁸ dok je za 23 vojnika plata iznosila 10431 akču, i na ime mušahede 246 akči, ukupno 10677 akči.⁵⁹ Oba su fermana upućena sarajevskom kadiji i nadgledniku zaimu Mehmedu. Zakupnici kreševskih i tajničkih mukata bili su tada Hasan i Mehmed, a povjerenik sarajevske voskarnice neki Mahmud, opunomoćenik obaju odreda konjanika za naplatu plaća bio je neki Mustafa. Sarajevskom se kadiji nalaže da o tim isplatama napiše hudžete na poleđini fermana.

Iz jednog austrijskog popisa turskih utvrda na hrvatskoj i ugarskoj granici sastavljenog u Beču kolovoza 1577 vidi se, da je u Krupi tada bilo 300 konjanika i 400 pješaka plaćenika, dok u Kamengradu nije naznačen broj ni pješaka ni konjanika, nego se kaže da ima vrlo mnogo neplaćenih Turaka i Vlaha, a to su vojnici Kamengradskog područja.⁶⁰ Kako se vidi nakon pada Krupe Kamengrad je izgubio svoju stratešku važnost, a pogotovu nakon pada Bihaća 1592 godine. Gradska posada u Kamengradu brojila je prema Memibegovića opisu iz trećeg decenija XVII stoljeća samo 20 momaka, dok je cijelo Kamengradsko područje s Majdanom i Vakufom (Sanski Most) moglo imati 1500 vojnika.⁶¹ Prema tome odgovara istini ono što piše 1627 biskup Marnavić o zapuštanju Kamengrada.

Poslije osnutka kamengradske kapetanije grad je nešto oživio i ponovno je zamro polovicom XVIII stoljeća, kada je sjedište kapetanije preneseno u Stari Majdan. Jedan austriski uhoda koji je oko 1763 godine uhodio Bosnu, a naročito bosanske tvrđave ne spominje uopće Kamengrada, ali i tada je bila u gradu mala posada. Godine 1785 bilo je na gradu više topova, a 1833 samo tri. Grad je potpuno napušten 1838 godine.

Kako je već rečeno, kamengradska posada je dobivala svoju plaću iz gore spomenutih prihoda, ali vrelo prihoda ili odžakluk mijenjao se. Tako su vojnici ove tvrđave po svome opunomoćeniku nekom Salihu primili 21 rebia I 1204 (9 XII 1789) 100 groša na ime plaće od džizje (harača) Birča i Rogatice.⁶²

⁵⁸ Isti sidžil, str. 63.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ R. Lopašić, Spomenici Hrvatske Krajine, I. Zagreb 1884, str. 44.

⁶¹ Dr. Fr. Rački, o. c. str. 185.

⁶² Acta turcica u Arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu, br. 350.

Zapovjednici. Upravo su više nego oskudni podaci o kamengradskim zapovjednicima. U samom mjestu, kako sam se sam osvjedočio u dva maha, nije se očuvao ni najmanji papirić iz koga bi se bar nešto doznalo o prošlosti. Iz predturskog doba nije poznat ni jedan zapovjednik, dok iz turskog perioda znam za po dvojicu dizdara, vojvoda i kapetana.

— *Dizdari.* Grad je imao dizdara od definitivnog pada Kamengrada pod Turke, pa sve do njegova napuštanja zubu vremena 1838 godine. Po imenu poznat mi je samo jedan dizdar i to neki h-Nesuh. On je tu službu vršio u prvoj poli XI stoljeća po Hidžri, tj. između 1592 i 1641 godine. Bio je pismen čovjek. Napisao je uzorke za pisanje pisama. Ta se njegova zbirka danas nalazi među manuskriptima Orijentalnog instituta u Sarajevu.⁶³

Jedan drugi kamengradski dizdar nepoznatog imena poginuo je 1692 godine u poznatom napadaju banovačkog vojvode Mijata Vidakovića na svatove koji su polazili iz Krupe.⁶⁴ Ovaj dizdar mora da je bio u nekim rodbinskim vezama s Alibegom od Krupe, ocem djevojke koja se udavala ili s mladoženjom, dok je pošao u svatove. Poznato je da se dizdar nije smio odmaknuti od grada dalje, nego što ga mogu s grada dovikati. Ako je baš morao nekuda dalje otići, to je onda bilo s dopuštanjem kadije, dotičnog kadiluka.

Po predaji koju sam slušao u Donjem Kamengradu 1933, bio je kamengradski dizdar pjesmom proslavljeni Dizdarević Meho. Međutim, to je samo priča. I kamengradski dizdar imao je svoga zamjenika ili čehaju.

— *Vojvode.* Po imenu poznata su mi samo četvorica kamengradskih vojvoda i to sva četvorica iz prve polovine XVI stoljeća. Kao prvi spominje se 1519 vojvoda Belisemps. Od prije 1530 pa do 1536 bio je *Malkošić*, koji se spominje u Kuripešića i Nogarolinu putopisu (1530—1531) i u pismu Barčića od 1536. Te godine otišao je on, kako je već rečeno, u Sarajevo da do Edrene isprati mrtvo tijelo bosanskog sandžaka Mehmedbega Mihalbegovića. I tu mu se gubi trag. Godine 1545 bio je na ovom položaju *Demirhan Španaković*, o kome je već bilo govora.

Znatno prije 1557 bio je aga kule u Kamengradu neki *Mehmedaga*. Da li je on bio baš vojvoda ne znam. Sva je prilika da je rodnom iz Sarajeva. Nepoznate godine, ali svakako iza 1530, on je sagradio jednu česmu u Čoban Hasan vojvode mahali koja je postojala sve do uvođenja modernog vodovoda 1890. Vodovod te česme bio se pokvario pa je sredinom zilhidže 964 (oko 10 listopada 1557) došlo više ljudi iz te mahale pred sud i zatražilo da se taj vodovod popravi, što je i odobreno pri-

⁶³ Stari broj 875, novi broj 327.

⁶⁴ Vaniček, Specialgeschichte der Militar Grenze I, Wien 1823, str. 325.

volom upravitelja zadužbine Sefera. To su posvjedočili pred sudom Ali vojvoda sin Abdulhajev kao čovjek Mehmed paše, Timurhan sin Ibrahimov i Bali sin Mehmedov.⁶⁵

Nepoznatog vremena bio je jedan od aga Kamengrada neki h-Muhamedaga. Njegov sin imenom Omer posjedovao je prepis poznatog djela o arapskoj stilistici Sarajlije Muhameda sina Musaova, zvanog *Alameka*, koje je prepisano početkom rebia I 1041 (konac rujna 1631).⁶⁶

— *Kapetani*. Od kamengradskih kapetana koji su sjedili u Kamengradu prije nego je sjedište kapetanije premješteno u Stari Majdan poznata su mi dvojica i to: Omer aga (1694) i Ibrahim aga (1699).⁶⁷

Katolička župa u Kamengradu postojala je po svoj prilici od XIV do XVII stoljeća. U popisu župa Zagrebačke biskupije od 1334 spominje se župa *Cramen* (Kamen?)⁶⁸ i dr. P. Matković misli da bi to mogla biti kasnija župa Kamengrad.⁶⁹ Oko godine 1655 spojena je sa župom u Starom Majdanu, što znači da je broj katolika u ovom kraju već tada bio u opadanju. Za Bečkog rata (1683—1699) gubi se trag tog župi.

Franjevci kamengradskog kadiluka došli su u posljednjoj dekadi mjeseca džum II 996 (17—26 V 1588) godine kamengradskom kadiji Abdul-Latifu i pokazali mu Ahdnamu sultana Fatiha Mehmeda II, te zatražili da im i on na osnovu ahdname izda ispravu da ih niko od vojvoda, zaima, spahija i gradskih posada u kamengradskom kadiluku ne uznemiruje u smislu carske zapovijesti, kao i one koji idu u crkvu, što je kadija i učinio i uručio im tu ispravu da je u slučaju potrebe mogu pokazati. U toj ispravi citirano je iz Ahdname sljedeće: »Ja koji sam sultan Muhamed han, neka je poznato i plemstvu i narodu sljedeće: Pružena je naročita milost u pogledu bosanskih redovnika (kaluđera) koji su nosioci carskog fermana, te sam naredio da niko ne uznemirava spomenutim i njihovim crkvama i da oni mirno žive u zemlji i da stanuju u svojim crkvama, da postoji sigurnost i za one koji idu u njih. U tome

neka se navedenima niko ne mješa.« (isprava u Arhivu franjevačkog samostana u Fojnici, br. 1-83).

U XVII stoljeću spominju se trojica franjevaca s prezimenom Kamengrađanin i to: Andrija, Ivan i Tomo. Sva trojica su bili ugledni ljudi u svojoj provinciji. Andrija je 1634 bio gvardija samostana u Fojnici, Ivan kustos bosanske provincije 1658—1662 i kasnije biskupov vikar,⁷⁰ a Tomo se spominje na jednoj ispravi kao svjedok 1682 godine,⁷¹ Jedan drugi fra Andrija Kamengrađanin koji se iselio iz Bosne umro je u Šarengradu 1725 godine. Biće da je ovo. posljednji franjevac iz Kamengrada.⁷²

Pod turskom upravom ova je župa pripadala franjevačkom samostanu u Fojnici.⁷³

Džamija i musalla. Odmah poslije konačnog pada Kamengrada sagrađena je tu kakva-takva džamija. O tome nema ništa zapisano, ali takav je bio običaj kod Turaka i po drugim mjestima, pa ni Kamengrad nije bio u tome iznimka. Salih ef. Muvekit piše u svojoj turskim jezikom pisanoj povijesti Bosne (Tarihi dijari Bosna) kako je u palanki Kamengradu 1557 sagrađio džamiju bosanski namjesnik Hamzabeg,⁷⁴ međutim, ta njegova džamija nije sagrađena u Kamengradu nego u današnjem Sanskom Mostu. Kako je naselje ispod grada više puta stradalo, stradala je i džamija. Izgleda da je Kamengrad u prvoj polu XVIII stoljeća bio duže vremena bez džamije, pa je 1761 godine podigao tu jednu džamiju bosanski vezir Muhsin-zade Mehmed paša.⁷⁵ Ta je džamija propala za vrijeme ustanka na Krajini, a sagrađena je nova zgrada poslije 1879 godine. Ovu su Kamengrađani 1938 porušili i u njenoj blizini sagrađili novu koju su spalili četnici 1942 godine. Uz džamiju postojao je i mekteb.

Već smo spomenuli predanje o kamengradskoj musalli. Pod musallom razumijeva se ograđen prostor pod vedrim nebom na kome su se obavljale molitve samo u svečane dane, I musalla je propala za vrijeme ustanka na Krajini, pa je tek 1908 godine temeljito obnovljena, a 1942 godine porušena.

⁶⁹ Hamdija Kreševljaković, Vodovodi i gradnja na vodi u starom Sarajevu, Sarajevo 1939, str. 97.

⁶⁸ Ovaj je rukopis bio nekada vlasništvo Muhamed efendije Hadžijamakovića jednog od vođa otpora protiv okupacionih četa 1878, (Hamdija Kreševljaković, Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878, Sarajevo 1937, str. 77—83) i njegova sina h-Ahmed efendije. Sada je kodeks u Orijentalnom institutu br. 184.

⁶⁷ Hamdija Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1954, str. 147—151.

⁶⁸ Dr. Fr. Rački, Popis župa zagrebačke biskupije 1334 i 1501, Starine IV, Zagreb 1872, str. 212.

⁶⁹ Dr. P. Matković, Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI vieka, Rad LVI, Zagreb 1881, str. 156.

⁷⁰ M. Batinić, Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini, II, str. 134—172.

⁷¹ Dr. K. Horvat, o. c. 482.

⁷² Tako stoji u nekrologiju provincije Sv. Ladislava u Sloveniji. Ovaj mi je podatak ustupio A. Šimčik.

⁷³ E. Fermendžin, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752, Zagreb 1892, str. 478.

⁷⁴ Muvekitova povijest Bosne u prepisu Muhamed-Enveri Kadića u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu, sv. I.

⁷⁵ Muvekit, isto djelo. sv. II.

U krajevima oko Kamengrada i današnjeg Starog Majdana proizvodilo se oružje i municija još u Srednjem vijeku, a te su rudokope eksploatirali i Rimljani. I nakon što su te krajeve Turci okupirali, bio je rad prekinut na kraće vrijeme i onda nastavljen punom parom. O tome imamo tri lijepa dokumenta pisana na turskom jeziku,⁷⁶ od kojih je jedan nedatiran, a druga dva su iz godine 1571. Te dokumente preveo mi je naučni saradnik Orijentalnog instituta Hamid Hadžibegić. Onaj nedatirani dokumenat upućen je bosanskom sandžakbegu i glasi:

»Zapovijed Bosanskom Begu,

U blizini tvrđave Kamengrada ima stari željezni majdan, koji je ostao iz doba kršćana, u kojem se mogu izljevati topovska taneta. Bosanski i kliški begovi, neka im je trajna njihova čast — poslali su pisma i izvjestili da bi to bio jedan vrlo dobar rudnik ako bi se pokazala spomeunta ruda, te da bi ga trebalo staviti u rad. To se mjesto nalazi kao zijamet u ruci Osmana koji se u to razumije. Oni su spremili i jedan primjerak toga željeza. Pošto je to vrlo dobro željezo, izdao sam zapovijed, da spomenuti rudnik ima da proradi. Navedenom Osmanu izdata je po šeriatu zapovijed u pogledu zijameta.

Da se taj rudokop stavi u rad postavljen je i poslan Mehmed, jedan od zapovjednika topdžija mog visokog dvora. A naziru smederevske mukate i eminu rudničke carine poslata je zapovijed da bez manjkavosti pošalju sve ono što je potrebno za rudnik: radnika, zatim onih koji izljevaju rudu, »Derice«, kalufa i kazmi, lopata i ostalog oruđa, sve što je potrebno. Koliko bude dovoljno seljaka koji bi htjeli da rade u tom rudniku, pod uvjetom da budu oslobođeni od divanskih nameta i običajnih tereta, i koje oni odaberu, treba da pregledate i izvijestite.

U vezi s tim zapovijedio sam, kada ovo stigne, da uputite navedenom Osmanu sposobna čovjeka i da ga pošaljete eminu majdanske carine i njegovu naziru. Sve što bude potrebno za otvaranje i stavljanje u rad navedenog rudnika, bilo radnika i majstora, bilo kazmi, lopata, kalufa i ostalih potrepiština i drugog što je važno, treba da tražite i primite po spisku. Čim nađete za shodno, odmah otpočnite rad u navedenom rudniku.

U selu, u blizini toga rudnika, koliko bude dovoljno kuća da rade u tom rudniku, pod uvjetom da budu oslobođeni divanskih nameta i običajnih tereta, pomno ispitajte zajedno s vještacima i tamošnjim kadijom i izvjestite, da bi se prema tome mogle izdati zapovijedi.

⁷⁶ I. A. Uzunčaršili, *Osmanli Devleti teşkilatundan Kapukuli Ocakları II*, Ankara 1944, str. 85–86 i 74–76.

Staviti što prije u rad navedeni rudnik spada u važne predmete vjere i države. Treba da se kako treba postarate i da uložite sva nastojanja da se što više taneta izlije.

Poslata je zapovijed Kliškom (Bihačkom) Begu,⁷⁷ da vas pomogne u svemu što bude potrebno. Vi se sporazumite i zajednički nastojte da se rudnik stavi u rad.«

Kako je već rečeno, ovaj dokumenat nije datiran, ali se iz slijedećeg dokumenta može razabrati da je pisan nešto prije hidžretske godine 979 ili 1571 po našoj eri, i da je prije toga vremena otpočeo rad u navedenom rudniku. Ovaj dokumenat glasi:

»Zapovijed Bosanskom Begu,

U pogledu stanovnika sa sela, koji su postavljeni za rad u novom rudniku na mjestu zvanom Godrevička (Grdanovci)⁷⁸ u blizini Kamengrada, koji spada u tvoj sandžak, a u kojem ima da se proizvode topovska taneta i zrna za »zarbazen« (topovi za rušenje tvrđava), naredio sam da se stane u kraj onim koji zanemaruju i olako uzimaju posao i da se koliko je moguće pruži pomoć. Naredio sam: kada dođe (ova zapovijed) da se ne dozvoli nikome od stanovnika sa sela, koji su postavljeni za rad u navedenom rudniku, da zanemaruje i da olako uzima posao. Treba da ih prisiliš da pristupe izvršenju posla koji im je naređen. A i ti sam treba, koliko je god to moguće, da istinski pomogneš i da se zauzmeš da se rudokop oživi i da proradi. Tako da znaš. Godine 979.«⁷⁹

Ne znam sigurno da li se treći naš dokumenat odnosi na ovaj ili jedan sasvim drugi rudokop. Kako u dokumentu stoji, odnosni je rudokop ležao između gradova Ključa i Kamengrada i ako je to tako, onda se tu radi o sasvim drugom rudokopu. Taj dokumenat uputio je sultan na zahtjev kliškog sandžakbega⁸⁰ dokudžubaši (glavnom livcu) 26 džumada II 979 (15 XI 1571) da pošalje 5 livaca u taj rudokop. Prijevod toga dokumenta glasi:

»Glavnom livcu (dokudžu baši) zapovijeda se slijedeće:

⁷⁷ Ovdje Uzunčaršili identifikuje Kliški i Bihački sandžak. Međutim, to su bila dva različita sandžaka i u doba pisanja ovog dokumenta Bihačkog sandžaka uopće nije bilo, jer je on osnovan tek nakon pada Bišća pod Turke 1592 godine.

⁷⁸ Jedini lokalitet u onome kraju koji bi odgovarao Godreviči, jesu Grdanovci, ali nikako ne tvrdim da je Godrevička identična Grdanovcima. Možda se ovako nekako zvalo mjesto na kome leži današnji Stari Majdan, jer je njegovo ime turskog porijekla. U XVI i XVII vijeku turski izvori nazivaju današnji Stari Majdan Ahen, a to znači željezni majdan.

⁷⁹ I. A. Uzunčaršili, o. c. str. 74–75.

⁸⁰ Ovoga vremena bio je kliski sandžakbeg Ferhatbeg Sokolović.

Kliški sandžakbeg poslao je mojoj sretnoj Porti pismo i izvjestio da se između gradova Ključa i Kamengrada, koji pripadaju Kliskom sandžaku, pojavio željezni majdan. Očevidci koji su ga obavijestili kažu da se ovdje mogu proizvoditi topovska zrna kakva se proizvode u majdanu Bač koji pripada Smederevu. Budući da je on svojim ilamom (izvještajem) tražio da se pošalje nekoliko majstora, koji će izlupati zrna za topove, što se onamo nalaze, naređujem da se pošalje 5 livaca i zapovijedam slijedeće:

Kad prisprije ova zapovijed, pošalji prema mojoj naredbi pet majstora od onih carskih livaca koji su vješti u livanju zrna, neka idu i služe u spomenutom majdanu. Godine 979, 26 džumada II.⁸¹

Oko Kamengrada kao i u Broncanom Majdanu zapadno od Banje Luke radilo se sve do početka prošlog stoljeća. Turski geograf XVII st. Hadži-Kalfa ili Čatib, Čelebija kaže među ostalim za Kamengrad, kako se tu liju topovska taneta i kako se tu nalaze rudnici.⁸² Godine 1718 pisao je austrijski general *Petraš*, među ostalim, kako Porta primjerice dobavlja svake godine iz bosanskih majdana veliku množinu bombi, granata, gvozdenih topova i svake zahire i džebhane, te njome snabdijeva svoja ratna mjesta na donjem Dunavu.⁸³

Rudari, topioničari (dimači ili smeočari od njemačkog Schmelzer) i kovači u samokovima bili su isključivo katolici. Svi izvještaji XVI i XVII stoljeća ističu dobro stanje tih povlaštenih radnika.

Šta više bosanski biskup Olovčić u svome izvještaju Rimu 1675 godine, iznosi da su rudari i kovači u sanskom kraju od dobrog stanja griješno obiestni i da su udarili u poligamiju.⁸⁴ Dr. Vinko Mikolji odličan poznavalac historije rudarstva u Bosni piše kako su Zrinjski i Keglević nastojali pridobiti bosanske rudare i kovače, privući ih sebi, da s njima u sjevernoj Hrvatskoj stvore novu željeznu industriju u Gvozdanskom, Bužimu i Čabru. Zrinjski podiže s bosanskim pribjezima 17 željeznih majdana (samokova) u Gvozdanskom.⁸⁵

Kada je ovaj rad krajem XVIII stoljeća prešao, u samokovima na Blihi i Staroj Rijeci nastavljeno je s proizvodnjom razne željezne robe. O tome je 1810 godine u jednom memoaru pisao austrijski konzul u Travniku Mitesser da se stanovnici ovoga distrikta bave vađenjem željeza iz njihovih rudnika, koje se tamo kuje (obrađuje) i zatim se izvozi Savom u Beograd i Dunavom do Vidina i još dalje i prodaje se.⁸⁶

Još iz 1878 godine radila su na Blihi kod Kamengrada tri samokova.

U raznim stranim izvorima piše se Kamengrad različito: Kamengrad, Camengrad, Kamingrad, Kamergraid, Camengrae. On dolazi također i pod mađarskim imenom Kewar, Kywwar i Chivar. U turskim izvorima piše se uvijek Kamengrad.

Osim ovoga Kamengrada bio je još jedan grad istoga imena u Slavoniji, između Slavonske Požege i Pakraca.⁸⁷

⁸¹ I. A. Uzunčaršili, o. c. str. 86.

⁸² St. Novaković. Hadži Kalfa ili Čatib Čelebija, turski geograf XVII veka, Spomenik SKA XVIII, str. 84.

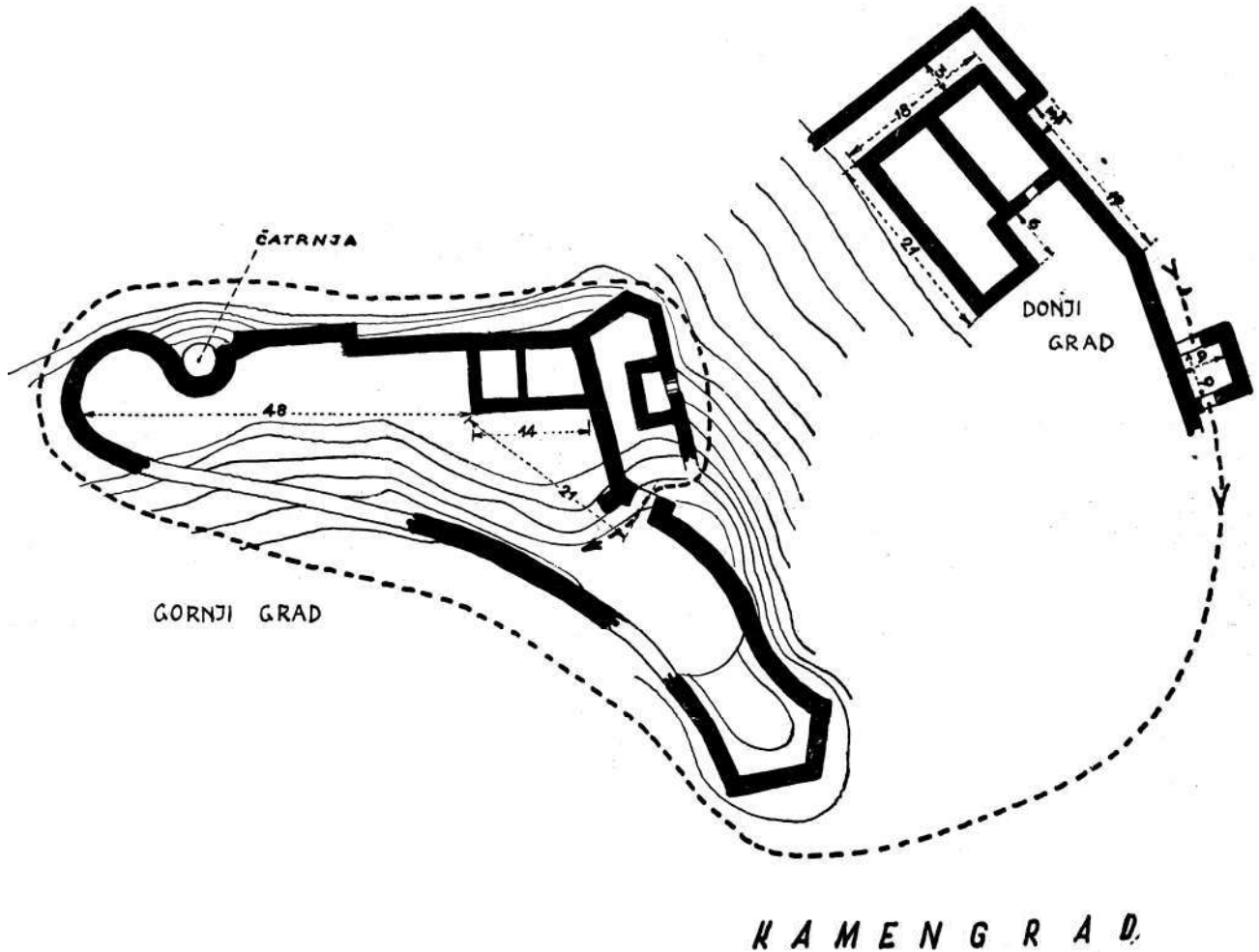
⁸³ Dr. G. Bodenstern, Povijest naselja u Posavini god, 1718—1739, GZM XIX (1907), str. 585.

⁸⁴ Dr. J. Jelenić, Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1437—1878), Starine XXXVI, Zagreb 1919, str. 136.

⁸⁵ Dr. V. Mikolji, Rudarstvo Bosne za turskog gospodstva, »Napredak«, Kalendar za 1945, Sarajevo, str. 163.

⁸⁶ Ovaj je podatak našao u Ratnom arhivu u Beču i meni ustupio prof. Dr. Hamdija Kapidžić.

⁸⁷ Đ. Szabo, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1920, str. 118.

KAMENGRAD (La Ville-Pierre)

L'auteur traite dans cet article l'histoire de Kamengrad, dont on voit aujourd'hui les ruines sur un mont rocheux au milieu d'une plaine fertile à gauche de la voie Sanski Most — Bosanska Krupa. Au cours du Moyen 'âge Kamengrad appartenait au district de Sana où les princes de Bobonerici Blagojski possédaient des grandes domaines Kamengrad leurs appartenait aussi et on suppose même qu'ils l'ont bâtis. Avant la construction de la forteresse le village se nommait seulement Kamen (Pierre).

La première citation de Kamengrad datte le 3 Mai

1374 année. A partir de ce temps tout jusqu'à la fin du XV ème siècle il n'y a aucune donnée sur cette ville, mais on sait pour sûr qu'au cours de 1 499 année Kamengrad était sous la domination turque. Avec cette l'auteur commence à présenter ces vastes données.

L'article traite les chapitres suivants: le district Catholique, la Mosquée et Musalla, aussi que la fabrication de l'arme et de la diverse feraille aux environs de Kamengrad.

Dans son travail l'auteur a utilisé beaucoup les données littéraires et les données des archives.